

Mindszenthí Gábor emlékiratának történeti forrásértéke*

A mű Szapolyai utolsó napjaival és halálával foglalkozik. A napló eredetiben nem maradt fenn, csak későbbi másolatban. Azt még egyszer lemásolták, s a második másolat szövege alapján jelentették meg az emlékiratot. Ma – igen sajnálatos módon – egyik másolatról sem tudunk, lappanganak, ha ugyan el nem tűntek véglegesen. Ezért kellett igen sokszor az első kiadást használnunk, mintegy a kézirat pótlására. Szükséges volt az emlékirattal foglalkozó irodalom áttekintése, mert, bár a problémákat nem oldották meg, akik az emlékirattal foglalkoztak, a kérdések pontos megfogalmazása az ő érdemük. S pontos kérdések nélkül nem születhetnek pontos válaszok sem.

Különös sorsú napló ez. Érdekes történetét 1837-től kezdjük elbeszélni, amikor „mint nagyon érdekes s e korig mégis ismeretlen”¹ Kemény József és Kovács István az „Erdélyország történeti tára” első kötetében kiadták.² A bevezetésben a forrás kiadói elmondják, hogy Benkő József, a jeles erdélyi historikus is ki akarta adni a naplót, „Erdélyi históriás szekrény” című gyűjteményében. 1782-ben a gyűjtemény első kötete „már készen is állott censura alá. Kétségen kívül ama szekrényben akarta volt Mindszenthí naplóját is kinyomatni; de nem tehetette.”³ Hogyan került Benkőhöz a kézirat? Erről Kemény és Kovács így írnak: „Vele (Benkővel) ezen napló 1789-ben Gróf Teleki Lajos által közöltetett egy kötet gyűjteményből, melyben régi, erdélyi országgyűlési törvényczikkelyek foglaltak. Mi itt Benkő másolata után adjuk, miből ő lemásolta, az – mint jegyzetben hagyta – Mindszenthí tulajdon keze írása volt.”⁴ – indítják útjára a naplót a kiadók.

Ezután hosszú ideig senki sem méltatta figyelemre a naplót. Pedig ha valaki elolvasta volna a mű elé írott „Históriai bevezetés”-t, joggal csodálkozhatott volna azon, hogyan akart Benkő 1782-ben kiadni egy forrást, melynek kéziratát csak 1789-ben közölte vele Teleki Lajos? Ha pedig valaki elolvasta volna a „Nemzeti Társalkodó”-nak⁵ azt a számát, melyben Keményék szerint Benkő a Mindszenthí-emlékirat kiadásáról hírt adott, bizony nem talált volna ott arról semmit sem.

Tovább bonyolódott a helyzet 1853-ban, amikor Bruz Lajos közölte Benkő egy dolgozatát⁶ „Az Erdély históriája íróinak magyar nyelven található kézírásaikról.” Benkő tanulmánya igen sok, birtokában lévő s kiadásra kész történeti munkát, emlékiratot, naplót ismertet, Mindszenthí Gáborét azonban hiába keressük köztük. Ennél is furcsább, hogy az egyébként alapos Toldy, a Benkő-dolgozat utóirataként közzétett megemlékezésében⁷, ahol felsorolja, hogy Benkő gyűjteményéből milyen műveket adtak ki, Mindszenthí Gábor naplóját nem említi (pedig tud az Erdélyország történeti táráról, Bánffy Gergely naplójának ottani megjelenését regisztrálja⁸). Mi lehet a két munka hallgatása-

*A dolgozat az 1977. évi pécsi Országos Tudományos Diákköri Konferenciára készült; 1976 novemberében az ELTE Bölcsészettudományi Karának tudományos diákköri konferenciáján került előadásra.

¹ *Kemény–Kovács* 5. l.

² *Mindszenthí*

³ *Kemény–Kovács* 5–6. l.

⁴ Uo. 6. l.

⁵ *Kovács* 21. l.

⁶ *Benkő*

⁷ *Toldy*

⁸ *Toldy* 239. l.

nak oka? Benkő kézírata „Az Erdély históriája íróinak . . . kézírásaikról” Tokly szerint 1788 és 1790 márciusa között íródott. Ha feltesszük, hogy 1789 előtt keletkezett, akkor azért nem említi Mindszenth naplóját, mert Telekitől még nem kapta meg a kéziratot. Ha pedig 1789 és 1790 márciusa között keletkezett, akkor az is lehet az elhallgatás oka, hogy Benkő nem bízott feltétlenül a kézirat hitelességében (erről a későbbiekben még lesz szó). Végül a kronológiai okokat sem szabad figyelmen kívül hagyni: Benkő ugyanis Erdély történetével foglalkozik, s mivel Erdélyt csak 1541-től tartja „különös” fejedelemségnek⁹, az 1540-ben történt dolgokról szóló napló nem tartozik a benkői Erdély történetébe.¹⁰

Több mint száz évnek kellett eltelnie, míg Horváth János előadásában feltette a kérdést, „hol van, hová került Mindszenth Gábor naplója?”¹¹ „A kéziratot senkisémet láttam, senkisémet említi azóta, hogy Kemény József napvilágra hozta” – hangzik szinte vádolóan Eckhardt Sándor cikkéből.¹² Ő vállalkozott ugyanis arra, hogy megkeresi a kéziratot, ami sikerült is: „megtaláltam Kemény József kézíratai között azt a másolatot, amiről a Kemény-féle kiadás készült”¹³ – írja, majd közli a kézirat pontos jelzetét és helyét is. Eckhardt új eredményként számol be arról, „hogy a kézirat nem gr. Kemény Józseftől származik, hanem Benkő Józseftől . . .”¹⁴ S most megfelelhetek az előbbi kérdés válaszolatlanul maradt felére: Toldy hallgatásának oka valószínűleg az, hogy a naplót ő is – mint Eckhardt a kézirat kézbevétele előtt – Kemény Józseftől származónak gondolta. A kézirat címe: „Első Zápolya János Király utolsó napjai írta le Mindszenth Gábor Jö János király udvari embere most pedig közrebocsátja legelőször közép ajtai Benkő Jósef.”¹⁵ A másolat előtt, eligazításként, Benkőtől származó latin nyeivű előszót találunk.¹⁶ Ebben elmondja, hogy a kéziratot 1789-ben Marosvásárhelyt kapta Teleki Lajostól, az egy kézzel írott könyvben található, mely „régí erdélyi, ahogyan mondják, diétai törvénycikkekkel tartalmaz”.¹⁷ A kódex vége felé, ahol a napló kezdődik ugyanannak a kéznek írásával, aki ezt a történetet lejegyezte, ez van írva¹⁸ – folytatódik az előszó –: Mindszenth Gábor Diariuma Öregh János királyi haláláru. Nem tagadva el a szerző nevét, másik címet illesztettünk elé, ami talán, ha lehet, még jobban is illik hozzá.¹⁹ Ez a mondat többféleképpen is fordítható²⁰ s ez tükrözheti Benkő bizonytalanságát is, de nem fontos a mondattal tovább foglalkozni, hiszen a szóbanforgó új cím az előbb idézett „Első Zápolya János király utolsó éve . . .” amelyben szintén szerepel Mindszenth Gábor neve.

Benkő a „Praefatio”-t azzal fejezi be, hogy „szerző kortárs volt, nincs miért többet foglalkozni ezzel, mert ő maga a történet szövegében mindenhol kijelenti”.²¹ Mivel a „Praefatio”-ból igen fontos következtetések vonhatók le a naplóval kapcsolatban, nem árt megállapításainál hosszabban elidőzni.

Miért változtat Benkő a címen, amikor az általa gyűjtött többi kézirat esetében nem teszi ezt? A kibővített címből elmarad a „diarium” szó. Benkő valóban jó érzéssel különíti el így Mindszenth művét az általa ismert naplóktól. Hogy Mindszenth Gábor „Jö János király udvari embere”, ezt azért tarthatta szükségesnek a címbe kivetíteni, mert a név, önmagában teljesen ismeretlen volt előtte, hisz hogy a szerző kortárs, azt ő is csak onnan tudja, hogy „ő maga a történet szövegében mindenütt

⁹ Benkő 217. l.

¹⁰ A történetírók közül Benkő Mikó Ferencet említi elsőnek, a naplóírók közül Bánffy Gergelyt. Benkő 218, 235. l.

¹¹ Eckhardt 74. l.

¹² Eckhardt Uo.

¹³ Uo.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Az egészset közli Eckhardt uo.

¹⁷ „veteres Transilvaniae Articulos sic dictos Diaetales in se continente.” Eckhardt uo.

¹⁸ „in codice praelaudato circa finem, ubi haec historia incipit, in fronte quasi ejusdem haec leguntur manu eadem, quae historiam hanc descripsit, scripta.” Eckhardt uo.

¹⁹ „Nec retento autoris nomine, alium praefiximus titulum, forte magis (si lubet) convenientem.” Eckhardt uo.

²⁰ Nem titkolva el a szerző nevét, ill. nem tartva meg a szerző nevét.

²¹ „Auctorem vero fuisse coevum, non est cur pluribus doceamus, quum ille ipse historiae contextu ubique palamfaciat.” Eckhardt uo.

kijelenti”²². Ezt azért szükséges megemlíteni, mert Benkő, ahol teheti, más korabeli források segítségét szívesen veszi igénybe egy-egy történetíró személyének meghatározásakor.²³ Benkő a naplón kívül nem használt más forrást, mert ha használt volna, arról említést tett volna.

Fontos lenne tudnunk, mikor keletkezett a kézirat, amelyet Benkő lemásolt. Erről Benkő nem ír, mégis megkísérélhetjük legalább a terminus post quem rögzítését, igaz, elég tág határok között. Mint a „Praefatio”-ból kitűnik, a kódexben „régii erdélyi, ahogyan mondják diétai törvénycikkeket”²⁴ találunk, és ezek után következik maga a napló. Az „articuli dietales” országgyűlési végzéseket jelent. Mikor keletkeztek ezek? Magától Benkőtől kapunk erre választ művének egy másik helyén, ahol az „országos végezések”-ről elmélkedik.²⁵ „Az ilyen végezések, melyek dietalis articulusoknak nevezetnek, és hazánk törtérijának legbővebb és tisztább kútfejei közül valók, régen igen nagy számban irattak, és sokak közülök nyomtatásba is mentek: lévén minden esztendőben rendszerént kétszer, úgymint szent György napkor tavaszi, szent Mihály nap tájatt pedig őszi, de rendkívül több országgyűlések is avagy diéták, melyeken mindenkor vagy több vagy kevesebb számú articulusok íratattak.” Trócsányi Zsoltnak az erdélyi országgyűlések történetével foglalkozó könyve alapján megállapíthatjuk, hogy ez az időszak kb. 1580–1622-ig tart. Bethlen Gábor „uralmának első évtizedében még betartja az addigra már szokásnak tekinthető gyakorlatot: legalább évi két országgyűlést kell tartani, az elsőt Szent György napját követően, a másodikat Szent Mihály napja táján, ezenkívül rendkívüli országgyűlések is vannak. Az 1622 szeptember–októberi beszercei országgyűlésen azonban Bethlen eltörölteti a Szent Mihály napi gyűlést . . . Csak a Szent György-napit hagyja meg fennhagyván rendkívüli országgyűlések lehetőségét. Ettől kezdve 1629-ig évi egy országgyűléssel találkozunk, s onnan kezdve 1657-ig is többnyire évi egy országgyűléssel . . .”²⁶ Trócsányi említi, hogy „kb. 1580-tól állandósul az évi két országgyűlés, s ezt 1607-ben már szokásnak tekintik a közben lezajlott viharok ellenére.”²⁷ Maga Benkő ezzel megegyezően ír „Erdélynek 1613-ban költ egyik rendbéli országos végezései (Dietales articuli)”²⁸ -ról. Valószínűnek tartható tehát, hogy a kéziratot könyvbe beírt országgyűlési végzések is kb. 1580–1622 közöttiek voltak, ellenkező esetben hihetőleg Benkő nem hangsúlyozta volna annyira azt a terminus technicust, melyet ő maga pontosan meghatározott s tudatosan használt.

A következő lényeges kérdés: vajon eredeti-e a kézirat, azaz Mindszenti Gábor kézírása-e? Benkő az előszóban (continetur vero idiographa hujus manuscripti in codice manu exarato)²⁹ ezt mondja, de semmivel sem bizonyítja. Az autographum szó XVIII. századi jelentése nem feltétlenül eredeti kézírás, sajátkezü írat, mint ezt Bartal szótárában találjuk. A fontos történeti értékű kéziratokra is alkalmazták.³⁰ Benkő, az ebből a szempontból semleges címet kibővíti („írta le”), hiszen ez a „ha lehet, még jobban illő cím” valóban inkább sugallja a kézirat autográf voltát. Benkő valószínűleg nem talált egyetlen olyan utalást sem a kéziratot könyvben, amelyből a leírás körülményeit megtudhatta volna. S mivel a napló más írással íródott mint az országgyűlési végzések, lehetségesnek tűnt az autográfia feltételezése. Nem tartjuk kizártnak, hogy az, amit Benkő sajátkezü kéziratnak tart, csak – nem sokkal későbbi – másolat. Ha a könyvben például XVII. század eleji országgyűlési végzéseket találunk, nehéz elképzelni, hogy egy Szapolyai-kortárs írta volna a könyv végzések utáni oldalaira a naplót.

A „Praefatio”-hoz fűzött gondolatok után kövessük tovább az Eckhardt-cikk gondolatmenetét. Benkő „a szerzőről . . . nem tud vagy nem akar többet mondani, mint amit a kéziratból tudunk.”³¹

²² „ille ipse historiae contextu ubique palamfaciat” *Eckhardt* uo.

²³ Laskai János esetében *Benkő* 223. l. Cserei Mihály esetében *Benkő* 232–233. l.

²⁴ „veteres Transilvaniae Articulus sic dictos Diaetales” *Eckhardt* uo.

²⁵ *Benkő* 231–232. l.

²⁶ *Trócsányi* 17, 18. l.

²⁷ *Trócsányi* 18. l.

²⁸ *Benkő* 221. l.

²⁹ *Eckhardt*.

³⁰ Kazinczy például az általa létrehozott „Autographa archivi comitatus Zempliniensis” gyűjteményben a kéziratok mellett híres személyiségek kézírásának másolatait is elhelyezte. Ladányi Erzsébet szíves közlése.

³¹ *Eckhardt*.

(Véleményünk szerint nem tud, hiszen a szerző kortárs voltát is azzal bizonyítja csak, hogy a szerző azt „a történet szövegében mindenhol kijelenti”) „Valóban rejtélyes egyéniség ez a Mindszenthi Gábor. Bár Szapolyainak közeli embere, semmi nyoma nincs az egykorú forrásokban . . . Pedig nem csekély műveltségű és kitűnő tollú ember lehetett.”³² Ezután Eckhardt bemutatja a másoló széljegyzeteit, összesen tizenkettőt, amelyeket Benkő kéziratában talált. Ezek vagy szómagyarázó jellegűek, vagy az összövegre utalnak. (Jegyzetben³³ közlöm ezeket). „E jegyzetekben feltűnik különösen a franciául lehetetlen Le Croix (helyesen La Croix) és a szintén különös Kremon alak. Benkő József, aki nem volt a történeti hűség nagy tisztelője, aligha másolta le híven az eredeti kéziratot, mert a kézirat nyelvében feltűnő neologizmusokat találni”³⁴ – folytatja Eckhardt. „Így a XVI. században ismeretlen szóösszetétel fordul elő a mondatban: nagy örömháng lőn, továbbá: akkor láttuk legszembetűnőleg ő felsége gyengülését.”³⁵ Más kifogásokat is megemlítve³⁶ Eckhardt fontosnak tartaná a Teleki-féle kézirat megtalálását. Eckhardt cikke döntő fontosságú a Mindszenthi-kutatásban. Míg előtte mindenki hitelesnek és egykorúnak fogadta el a naplót,³⁷ ezután nem lehetett megkerülni a hitelesség ellen felhozott érveit.

Horváth János szerint „Benkő másolata és Keményék kiadása nyilván nem egész híven tükrözi szövegét. A Napló nyelve, stílusa a korhoz képest szép folyású, csinos, közvetlen és meleg . . . Szinte kételkedünk, nem simított-e rajta jóval későbbi kéz.”³⁸ Megemlíti Eckhardt példáit, hozzátéve még, hogy a „keresztény szó írása az akkor járatos keresztény helyett, aligha hű az eredetihez: a birtokos jelző -nak -nek ragját sem hagyták ki következetesen a XVI. században.”³⁹ Horváth János sem ismeri más forrásból Mindszenthi Gábort, viszont az erdélyi Mindszenthi-családdal való esetleges kapcsolatát ő veti fel. „Mindszenthi Gábor egyszerűbb tanultságú, igénytelenebb, de hű embere lehetett János királynak; őszinte érzése azonban művésszé emelte.”⁴⁰ Tehát Horváth – Eckhardttal ellentétben – nem tartja tudatos, művelt írónak Mindszenthit, egyébként elfogadja annak megállapításait. A művet

³² Eckhardt.

³³ Eckhardt 75. lap.

szöveg	széljegyzet
mües	fert loco műis
mia	i. e. miatt
zabliajat	kardgyát
chiomo	csomó
lu	ló
hasartos	hásartos
Lekró	fert Le Croix
Kremont	Cremonát
Geraddát	
Wrantzus	Werantzjus
ketes	kétes, kétséges
giorgiáknak	gyergyáknak

³⁴ Eckhardt uo.

³⁵ Uo.

³⁶ Modern XIX. századi fordulatokat érez a következő mondatokban:

volt is nagy zúgás az udvarban
szinte szédülve mene ki
érzünk még annyi erőt mű magunkban
az várt és kért német segítség
mű nekünk több búsulást nem okoz
az mint te Keygelmed is tudhatja az múltakról.

³⁷ Itt csak azokat a műveket említem, amelyek részletesebben foglalkoztak Mindszenthivel: *Szilágyi* 184. l., *Bodnár* 1–22. l. *Pintér* 150. l. *Szentmártoni* 18–22. l. *Veress* 69–78. l.

³⁸ Horváth 114. l.

³⁹ Uo.

⁴⁰ Horváth 116. l.

szerinte „nem sokkal az elbeszélte események után”⁴¹ írta Mindszenti, műfaját „emlékiratszerű naplónak”⁴² mondja. Felidézi Acsády sejtését,⁴³ aki valószínűnek tartja, hogy az emlékirat Verancsics ösztönzésére készült.⁴⁴

Legújabbban Nemeskürty – Eckhardtra utalva – ír arról, hogy a mű „értékelése körül... van valami zavar. Ezt a zavart az okozza, hogy nincs meg az eredeti, csupán egy 1837-es, részben talán átsimított kiadása ismeretes. Főöslegesen azonban aggályoskodni: az emlékirat végül is a XVI. században keletkezett.”⁴⁵ Művének későbbi részében Nemeskürty árnyaltabbá teszi ezt a véleményét: a Segesvári disputa Szapolyai-képét megögezőnek találja Mindszenti Szapolyai-portréjával. Szerinte „a Fráter György halála és János Zsigmond halála közötti húsz évben, de különösen a hatvanas években, mikor János Zsigmond ténylegesen uralkodott, volt egy olyan János királyt utólag igazoló szándék, ami János Zsigmond törekvéseinek megfelelt”.⁴⁶ Végkövetkeztetése: „Mindszenti Gábor emlékirata ezek szerint legvalószínűbben ekkor, 1560–70 között keletkezhetett, de mindenképpen Fráter György halála után.”⁴⁷ A mű nem napló Nemeskürty szerint, hanem utólagos följegyzés. A „szerző bizonyítani igyekszik, hogy a király bizalmasa volt, tehát közlései megbízhatóak”.⁴⁸ Nemeskürty feltételezi, hogy a mű a Verancsics-féle gyűjtemény számára készült.⁴⁹

A hatkötetes irodalomtörténetben Varjas Béla Horváth János alapján mutatja be az emlékiratot.⁵⁰ Megpróbálja meghatározni a műfajt: „szinte történeti novellává kerekített visszaemlékezés”⁵¹-nek tartja, „megszerkesztett, irodalmi szándékú alkotásnak”, „nem a címben megjelölt diáriumnak, naplónak”.⁵² Előadása csak abban tér el Horváthétól, hogy szerinte „határozottan érezzük a tudatos művészi megformáltságot”⁵³ az emlékiratból.

Bartoniék Eckhardt felfogását teszi magáévá.⁵⁴ „Eredeti kézirata nem maradt fenn – írja az emlékiratról – kissé gyanús körülmények közt a nem nagyon megbízható Benkő József 1789-ben másolta az állítólagos eredetiről”.⁵⁵ Eckhardtnak ad igazat, aki „Benkő felületes másolásának tulajdonítja a szöveg sok neologizmusát”.⁵⁶ Mindszenti szerinte „Zápolyai belső embere volt, olyasféle szerepet töltött be körülötte, mint Szerémi”.⁵⁷ Az emlékiratot „történeti munká”-nak, „kisigényű kortörténeti kísérlet”-nek tartja, „mely azonban érdekesen, bensőségesen világítja meg Zápolyai budai udvarának életét, gyenge egyéniségének végső elerélytelenedését, amit a jólelkű szerző jószívűségnek vélt, és Zápolyaival elmondott valóban nemes szavakkal illusztrált”.⁵⁸

Az Eckhardt utáni szakirodalom áttekintéséből kitűnik, hogy nem sikerült megállapítani a kézirat keletkezésének pontos idejét, nem sikerült eldönteni, vajon a neologizmusok valóban Benkő gondatlan másolásából kerültek-e – a szövegbe, avagy Keményék vagy Benkő „átstilizálására” kell-e

⁴¹ Horváth 135. l.

⁴² Horváth 114. l.

⁴³ „Az utolsó nemzeti király haláláról számos szemtanú leírása maradt ránk. Kettő közülük a Verancsics irodalmi hagyatékában őriztetik, egyet pedig (talán szintén Verancsics ösztönzésére, ámbar a kézirat az ő hagyatékában nincs meg) a király sok évi kipróbált hűségű belső embere, Mindszenti Gábor írta, ki előbb is, élete utolsó hónapjaiban is, a király melletti személyes szolgálattételre volt rendelve.” Acsády 42. l.

⁴⁴ Nemeskürty 278. l.

⁴⁵ Nemeskürty 276–277. l.

⁴⁶ Nemeskürty 287. l.

⁴⁷ Nemeskürty 287–288. l.

⁴⁸ Nemeskürty 277. l.

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ Varjas 286. l.

⁵¹ Uo.

⁵² Uo.

⁵³ Uo.

⁵⁴ Bartoniék 92. l.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ Uo.

gyanakodnunk, végül nem történt sok – egy feltevés megfogalmazásán túl – Mindszenti Gábor személye meghatározásának ügyében sem. A sok megoldatlan probléma indított arra, hogy az emlékirattal foglalkozunk, ám helyzetünk még nehezebb lett, mint Eckhardté volt. Ugyanis nemcsak a Teleki-kézirat nem került elő azóta (amelynek megkeresését Eckhardt sürgette), hanem a Benkő-féle másolat is lappang valahol (amelyet Eckhardt még használhatott). Le kellett mondanunk továbbá arról a – más esetekben jónak bizonyult – módszerről is, mely a mű helyesírás sajátosságainak alapján határozza meg annak keletkezési idejét (másolat esetében a másolás időpontját is). Benkő tudniillik az emlékiratot nem a korabeli orthographia megtartásával másolta le. Erre utal egyrészt jegyzeteinek némelyike, másrészt egy nyilatkozata, melyben jobbnak tartja a diariumokat „a könnyebb olvashatósért mostani betűk ereje s jelentése szerént adni ki”.⁵⁹

Kézirattal nem rendelkezvén, a papírvizsgálat, írásvizsgálat jól bevált s biztos eredményt hozó módszerei helyett kevésbé kipróbált módját kellett választanunk az emlékirat eredetiségének eldöntésére: a szótörténeti elemzést. Eckhardt cikke adott erre ösztönzést, melyben nem XVI. századnak érzett szavak felsorakoztatásával vonta kétségbe az emlékirat hitelességét. Célszerűnek látszott a módszert az emlékirat teljes szövegére kiterjeszteni, hogy így megbízható képet kapjunk az egész szókincs koráról. A szó valamelyik nyelvtörténeti szótárbeli első előfordulását tekintettük olyan időpontnak, amikortól a szó „él”, a magyar nyelv szerves része, erre az évre fogunk tehát hivatkozni a szó korának meghatározásakor. Tisztában vagyunk természetesen azzal, hogy ez a módszer önmagában megnyugtatóan nem képes megoldani datálási problémákat s egy-egy szó első előfordulása idejéből nem szabad messzemenő következtetéseket levonni. Az emlékirat szóanyaga azonban kb. kétezerszáz szó s ilyen – viszonylag nagy – mennyiségű adat birtokában már megfogalmazhatók bizonyos állítások.

Ezután előre kell bocsátanunk pár megjegyzést, amelyek a használt segédeszközök – a nyelvtörténeti szótárak – értékére, használhatóságára vonatkoznak. A vizsgálatot nem végezhetjük tökéletes, precíz segédkönyvek birtokában, mert ilyenek nincsenek, hanem mindegyik szótár esetében hibaforrásokkal kellett számolnunk, mint ezt alább rendre be fogjuk mutatni.⁶⁰

A Magyar Nyelvtörténeti Szótár⁶¹ máig irányt szabó vállalkozásának szempontunkból fő gyengéje az, hogy Mohács utáni anyagában csak nyomtatott munkák szóanyagára támaszkodik, nem dolgoz fel olyan műveket, melyek a szótár kiadásáig kéziratban maradtak, megjelent okmánytárakat sem, nem publikált levéltári anyagot sem. A kiegészítésére hivatott Magyar Oklevél-Szótár⁶² kiadott és nem kiadott okleveles anyagot is feldolgoz, helység- és személyneveket is felölelő gyűjtésben. Gombocz Zoltán és Melich János sajnálatosan befejezetlenül maradt vállalkozása a Magyar Etymológiai Szótár⁶³ azért segítheti a szótörténeti vizsgálódást, mert közli az egyes szavak első előfordulását, sőt minden szó után irodalmat is ad, amely az alaposabb kutatáshoz nélkülözhetetlen. Szabó T. Attila hatalmas munkája, az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár⁶⁴ egyként kiterjeszkedik nyomtatott és kéziratban maradt anyag feldolgozására, címszóanyaga is sokkal gazdagabb az eddig említett szótárakénál. Nehéz annak eldöntése, vajon a nem Erdélyben, hanem máshol alkotó író művének vizsgálatakor mennyire fogadhatók el adatai. Mivel pedig Mindszenti Gáborról eddig senki sem bizonyította be hitelt érdemlően, hogy erdélyi (a vizei Mindszenthiek Magyarországról kerültek Erdélybe a XVI. században⁶⁵) a Tár első előfordulásra mutató dátumait ennek figyelembe vételével kezeltük. Felhasználtuk még Horváth Cyrill mutatóját, melyet Mohács előtti verseink szóanyagából szerkesztett.⁶⁶

Mielőtt a szóanyag bemutatását elkezdenénk, még egy bizonytalansági tényezőt említünk meg. Amikor egyes szavakat több szótárban is megnéztünk, meglepve vettük észre, hogy több éves, néhol több évtizedes eltérést találni egy-egy szó első előfordulása között, mégpedig aszerint, hogy nyomta-

⁵⁹ Benkő 238. l.

⁶⁰ Saját tapasztalataim alapján, Szabó T. Attila gondolatmenetének figyelembevételével:

E 5–6. l.

⁶¹ S

⁶² Z

⁶³ G

⁶⁴ E

⁶⁵ Lázár 627. l.

⁶⁶ H

tásban megjelent műben, vagy kéziratos, nem közzétételre szánt írott forrásban található. Egy szó általában néhány évtizeddel később tűnik fel nyomtatásban, mint nem közzétételre szánt iratokban.⁶⁷ Mindszenti Gábor, miképp a kor többi magyar nyelvű emlékiratírója,⁶⁸ valószínűleg nem szánta szélesebb olvasóközönség elé munkáját (legalábbis semmi erre vonatkozó utalás sem az emlékirat szövegében, sem a Praefatióban nem fordul elő), tehát egy szóra vonatkozó több adat esetében mindig azt részesítettük előnyben, amely a nem nyomtatott forrásra vonatkozott.

A mű kétezernegyszázharmincöt előfordulásból áll. Ez a szám kb. 2100–2200 különböző szót tétel fel, hiszen egyes kötőszók, indulatszók, de főnevek és igék is többször előfordulnak. (Az 1550 utáni szóanyagnál az előfordulások számát a szó után írt szám jelzi). Az elemzés során a következő időhatárok kijelölése látszott célszerűnek: 1550 előtti, 1550–1600 közötti, 1600–1700 közötti, 1700 utáni szavak. Az 1500 előtti szavak azok, amelyeket bizonyára a kortárs-emlékiratíró írt le, ez bizonyos fenntartásokkal elmondható a következő kategóriáról is (1550–1600 közötti szavak). Az 1600–1700 közti első előfordulású szavak esetében azt kell feltételeznünk, hogy vagy az emlékirat keletkezése után kerültek annak szövegébe, vagy a XVII. század folyamán másolási gondatlanságból vagy átdolgozás eredményeképp. Nem lehetetlen, hogy később, tehát a XVIII. században a kézirat másolója, Benkő helyettesített be egyes ismeretlen, olvashatatlan, vagy neki nem tetsző szavakat inkább megfelelővel. Végül nem lehet kizárni azt a lehetőséget sem, hogy a kézirat kiadói Kemény József és Kovács István átstilizálták a Benkő-féle kéziratot. (Eckhardt ezt nem ellenőrizte). A XVIII. századi szavak esetében már bizonyosan Benkő vagy Keményék beavatkozását kell elfogadnunk. Most pedig lássuk az adatokat!

Az emlékirat teljes szóanyaga: 2100–2200		a szavak előfordulásának száma: 2435	százalékban kifejezve (az előfordulások alapján)
Ebből			
1550 előtti	kb. 2000	2227	91,5
1550–1600 ⁶⁹	65	83	3
1600–1700 ⁷⁰	53	74	3
1700 utáni ⁷¹	15	17	1
ismeretlenek ⁷²	33	35	1,5

(Az 1550 utáni szavakat jegyzetben feltüntettem.)

⁶⁷	kéziratos szövegben	nyomtatott szövegben
csendesen	1630	1636
alázatosan	1577	1592
kaftány	1634	1670
kisér	1544	1557
házsártos	1575	1608
stb.		

⁶⁸ A „Landorfejevárvár” emlékirat, Szerémi műve, a Bánffy Gergelynek tulajdonított emlékirat, Martonfalvai Imre emlékirata, Bornemisza Tamás emlékirata mind csak a XIX. században jelentek meg.

⁶⁹ A jegyzet felépítése a következő: a szó után + jellel az esetleges további előfordulások számát adjuk meg, majd a hivatkozott szótár betűjele (feloldása a „Jelzetek és rövidítések” között) és az első előfordulás évszáma következik. A betűrendezés az áttekinthetőség érdekében történt.

adott által	+1	S	1592
akkoron		E	1569
alattomban	+1	S	1572
alázatosan		S	1577

anélkül		E	1568
az hol		E	1570
az mint	+1	E	1562
az nap	+2	Z	1550
ámbár	+2	S	1598
bosszankodása		E	1576
bővségesen		E	1576
búcsút vévén		M	1568
búsulást	+1	E	1570
eddig		S	1554
elfoglalták		S	1590
elhatározzák		S	1569
elrendeltünk		S	1551
elé beszélé		S	1551
estve felé	+1	S	1557
ezalatt		E	1553
ezokon		S	1590
fő urak	+1	S	1590
futton futának		S	1555
gyakran	+1	S	1598
haza bocsátá		S	1557
hátas lovai		S	1598
házsártos		S	1575
holnap után		S	1592
hozzá szoktunk		S	1598
itatta meg		S	1551
kétes		S	1588
kifogyi		S	1575
kik		S	Pázmány
kikisér		S	Zrínyi M.
korcsmában		S	1557
kössétek fel		S	1590
között		S	1551
lejövele		Z	1588
maholnap		S	1557
majd		S	1575
meghitt		S	1598
megszeppenének		S	1598
megzavarta		S	1598
menedéket		S	1583
mind		S	1576
mindenekről		S	1580
mint egy	+1	S	1557
mulva		S	1584
nyájasan		S	1592
panaszolkodván		S	1575
sáncz		S	1551
sokan	+3	S	1583
sokkal		S	1583
számára		S	1588
szemire hányták		S	1590
szinte	+3	S	1578
szorult		S	1551
tessék		S	1575

térdeplés		S	1598
tractál		S	1575
ugra		S	1592
újabb		S	1576
válogatott		S	1588
viselő		S	1590
vissza jőne		S	1592
⁷⁰ azontúl		E	1618
bár		S	1636
bízni		E	1602
bízában		S	1636
cseléd	+1	S	1673
csendesén		Z	1630
csúfosan		S	1636
egyezés	+1	S	1668
ekkor		S	1626
elcsábítani	+1	S	1668
elhordozzuk		S	1608
elutazása		S	1653
élesen		S	1643
fájtatván		S	XVII. sz.
felvállalá magára		S	1616
füstbe mene		S	1661
gyengülését	+1	S	1630
hajdon		S	1692
haljon ki		S	1683
hosszas	+6	S	1695
kaftányát		Z	1634
keresztény		S	XVII. sz.
kialuvának		S	1643
kikopunk		S	1668
kipusztított		S	1608
kínos		S	1636
küldést	+1	S	1657
levegő		M	1651
megcsalatkozik (valakiben)		S	XVII. sz.
meghozák	+2	S	XVII. sz.
megjutalmazhassuk		S	XVII. sz.
megtörténék		S	1643
megválást		S	1659
meg leszen		S	1630
mentetetni		S	1643
mind inkább		M	1630
mintsem		S	1657
múlik (valamiben)		S	1668
ne hogy		S	XVII. sz.
nem sokára	+3	S	1682
okoz	+1	M	1696
practicáit	+1	S	1624
rosszabbul		S	1683
rosszul		S	1643
sírásra fokadánk		S	1635
tapasztalni		S	1627
többszöri		S	1647

Az „ismeretlen” kategóriába kerültek az Eckhardt által említett szavak (örömhang, legszembe-tűnőleg), amelyeket hiába kerestünk a fentebb említett szótárakban. Ezekon kívül is több olyan szót soroltunk ide, melyeket XVIII. századinak érzünk, de szótárbeli előfordulás híján nem írhattuk oda (végbástyái, gyászír, húzódnának, rendre). XVI. század végi–XVII. század eleji feltehetőleg a pór-nép⁷³ és a délután.⁷⁴

A szavak korának vizsgálata után az alábbi tanulságok vonhatók le: az emlékirat komoly mértékű szövegromlásra nem mehetett át, ezt az 1550 előtti szavak hatalmas száma bizonyítja. A ránk maradt szöveget – kissé megváltoztatott – XVI. századi eredetűnek kell tartani. Szövegromlással kell számolni Benkő gondatlan másolása következtében; erre mutat a viszonylag sok XVIII. századi szó (illetve az ismeretlenek közé sorolt XVIII. századinak tartható szavak). A XVII. századi szavak nagy száma – meglehet – Benkő rovására is írható, de nem tudjuk elképzelni, hogy mindegyik az ő működése folytán került a szövegbe. Fel kell tételeznünk, hogy a kézirat, még mielőtt Benkő olvasta volna, a XVII. században is szövegromlást szenvedett, vagyis lemásolták, esetleg többször is. XVI. századi magyar nyelvű emlékirataink ugyan egy példányban maradtak fenn, de azt hisszük, számolni kell azzal, hogy másolatban tovább éltek keletkezésük után, s ilyen másolatnak lehet tartani azt a példányt is, melyhez Benkő – Telesi Lajos jóvoltából – hozzájutott.

Szeretnénk itt felhívni a figyelmet arra, hogy a korunk szerint elkülöníthető rétegek semmi-képpen sem azonosak a mű tartalmi rétegeivel, tehát ha egy részletben XVIII. századi szavakat találunk, az nem jelenti azt, hogy a részlet XVIII. századi betoldásként került a szövegbe.

Ezután rátérünk az emlékirat tartalmi elemzésére, amely több fontos kérdést megválaszolhat. Először azt próbáljuk eldönteni, hogy az emlékirat közvetlenül Szapolyai halála után készült-e avagy később. Megvizsgáltuk, pontosan emlékszik-e arra Mindszenthí, amit leír; elsősorban dátumokat, adatokat tartva szem előtt. Ha ebből a szempontból elemezzük a művet, feltűnő, milyen kevés benne a konkrét dátum s milyen sok az „azonközben”, „eközben”, „akkoron”, „ezeknek utána” s más,

tüstént	+3	S	1645
utoljára		S	1687
várna bé		S	XVII. sz.
visszaadván		S	1643
visszafordulván		S	XVII. sz.
volta (valaminek)		Z	1608
⁷¹ alkudozik		E	1798
amerre		S	XVIII. sz.
belé húzni		E	1770
béparancsolá		E	1793
előre	+1	S	1708
javasolják		S	1771
jókor		S	1749
különös		S	1717
minő		S	1787
nem is csuda		S	1767
oda vesze	+1	S	Bercsényi Lev.
reá bízá		S	1749
részünkről		Z	1700
sajnálják		S	XVIII. sz.
tréfát űz		S	1767

⁷² Délután, elindulásunk, elkapván (az ló), ez iránti, ezekközben, czközben, gyászír, gyűlést, húzódnának, hütöket megadván, kihallgatta, kötésről, legszembe-tűnőleg, megérkezének, megtudván, mi féle, nagy böjt, neki indulhatunk, neki készülénk, nem kevésbé, örömháng, porrá ronták, pór-nép, rendre, szédülve, tartózkodik, terhesevén, többiek, tractáról, újra, megvitelére, velünk, végbástyái.

⁷³ Geréb könyvében a következő előfordulásokat találtam: pórfi – 1570 (122. l.), pórhad – Pethő Gergelynél (142, 143. l.), pór-madár – 1602 (186. l.)

⁷⁴ Ld. S „dél” címszó.

hasonló jellegű kifejezés. Azt is mutatja ez, mennyire igaza volt Benkőnek, amikor nem diariumnak tartotta ezt a művet, hiszen a XVI.–XVII. századi naplókra éppen az a jellemző, hogy szinte minden napról feljegyeznek valamit, pontosan közölve a történés idejét.⁷⁵ Mégis, néhány dátum alkalmas arra, hogy más – korabeli forrásokkal szembesítsük. Az emlékirat második felében találhatók ezek, ahol a király halála napjából kiindulva, visszakövetkeztetve (az aznap . . . más nap . . . más nap . . . harmad nap . . . nyolcz kínos napok után . . . kifejezések alapján) a következő időszakot kapjuk:

VII. 9 – megérkezik a hír Szászsebesre, hogy VII. 7-én Budán fia született

VII. 10 – ágyának esik, „bennünket rendre magához parancsol”

VII. 11 – György barátal, majd Mindszenthivel beszél

VII. 12 – hívhatja az urakat, egységre inti őket

VII. 13 – misét kíván, felállítják szobájában az oltárt, a gyertyák nem akarnak meggyulladni

VII. 21 – meghal.

Hogyan tudhatta meg Szapolyai harmadnap Szászsebesen fia születésének hírért? A korabeli közlekedési viszonyokat tekintve véleményünk szerint sehogyan sem. Brassóba is csak VII. 12-én érkezett meg a hír.⁷⁶ Ez az idősor belső ellentmondása. De ellentmondásban van ez a dátum Szapolyai itineráriumával⁷⁷ is, amely szerint a király VII. 11-től tartózkodik Szászsebesen. Az emlékirat szerint azonban VII. 9-én, sőt már 8-án is (s talán még egy-két nappal előbb) Szászsebesen volt. Nyolc napig feküdt szótlan a király, halála előtt – állítja az emlékirat. A király mellett tartózkodó Verancsics azonban – közvetlenül az események után, 1540 VII. 26-án írott levelében – kilenc napról ír.⁷⁸ Rösszul emlékszik Mindszenthire annak nevére, aki az összeesküvés hírért Budára hozta. András Menyhárd uramról ír,⁷⁹ holott a hírvívő András Márton volt (Majláthék Szentgálon 1540 I. 2-án kelt szövetséglevelének egyik aláírója).⁸⁰ Nem emlékszik, ki adott hírt arról, hogy Majláth Fogaras várát megerősítette, oda akar húzódni.⁸¹ Nem nevezi meg Mindszenthire név szerint a budai prépostot,⁸² aki misézik, pedig bizonyosan ismerte, s akit ismert, azt máskor néven nevezte emlékiratában. Azt gondoljuk, nem emlékezett már művének írása közben, hogy a budai prépostok közül ki celebrálta a misét.⁸³ A meghatározhatatlan dátumok s az előbbieken bemutatott kronológiai ellentmondások alapján bizonyosnak látszik, hogy Mindszenthire nem az események közvetlen hatása alatt írta meg művét, hanem jóval – évekkel – később. Ezzel nem akarjuk elmarasztalni, mert úgy véljük, nem is azt tekintette céljának, hogy a megtörténtekről pontos, napról-napra haladó feljegyzést készítsen.

Mi lehetett a szerző célja műve megírásával? Hogy erre a kérdésre helyesen válaszoljunk – s egyúttal a keletkezés idejét is pontosabban meghatározhassuk – meg kellett vizsgálnunk a szerző alkotói módszerét: mit tartott fontosnak (miről írt) s főképpen azt, mi az, amiről nem írt; hogyan alakította ki műve koncepcióját. Részletesen leírja Mindszenthire a király elindulását annak előzmé-

⁷⁵ Pl.: Martonfalvai, Homonnai Drugeth, Borsos, Pataki naplói.

⁷⁶ Veress 75. l.

⁷⁷ Sebestyén 103. l.

⁷⁸ „Nonoque dehinc die, nullo interim sermone edito aut motu facto . . .” – Verancsics levele Statileohoz 1540. VII. 26-án. In: Verancsics 111. l.

⁷⁹ Mindszenthire 9. l.

⁸⁰ Részletesen ír erről Szabolcsi, adatgazdag feldolgozásában. 180. l. Ő úgy véli, Mindszenthire az utónevét hibásan írta.

⁸¹ Mindszenthire 9. l. Valószínűleg Petrus Pythar, Petru Rares moldvai vajda követe vitte a hírt Szapolyainak. Ld. Pray 43. l. és Szabolcsi 181. l.

⁸² Mindszenthire 81. l.

⁸³ A mise dátuma: hamvazó szerda előtti valamelyik vasárnap; II. 8, vagy még előbb (II. 1, I. 25 stb.). Később olvasható az emlékiratban, hogy „itt lévén már az nagy bőjt . . .” (Mindszenthire 10. l., a nagybőjt pedig a hamvazó szerdával kezdődik, amely 1540-ben II. 13-ra esett. Ld. Szentpétery 50, 70. l. A budai prépost lehetett volna Verancsics Antal óbudai prépost, aki I. 13–20 között Budán van, innen keltez (majd Erdélybe megy, II. 2-től Gyulafehérvárról tartózkodik). Ennek az mond ellent, hogy Verancsics csak 1569. XII. 5-én tartotta első miséjét. Ld. Sörös 78. l. Ő tehát kizárható. Eszerint a misét vagy Huet Márton a Szent-Zsigmond képtalan prépostja, vagy a felhévizi prépost celebrálta (utóbbi nevét a szakirodalom nem ismeri). Ld. Kubinyi 222, 231. l.

nyeivel.⁸⁴ Nem ír viszont arról, hogy február közepén, a lengyel király követe Budára érkezésének hírére Szapolyai visszatért Erdélyből Budára, hogy megtudja apósa, a lengyel király üzenetét.⁸⁵ 1540 III. 7-e után⁸⁶ indult másodszor is útnak, Egerbe, majd Váradra ment (III. 29-én érkezett meg) s ott fogadta a Majláth által meghirdetett marosvásárhelyi gyűlés követét.⁸⁷ Az emlékirat Szapolyai útját a valódi Buda–Várad–Buda–Eger–gyulai tábor–Várad–Torda útvonal helyett a Buda–gyulai tábor–Torda útvonalra egyszerűsíti le.⁸⁸ Igazat kell adnunk tehát Kardos Tibornak, aki figyelmeztet arra, hogy nem szabad Mindszenti Gábor emlékiratát útinaplónak tekinteni.⁸⁹ De térjünk vissza a követek fogadásához! Szapolyai a követeket meghallgatásuk után fogságba vetette.⁹⁰ Erről a váradi epizódról semmit sem ír az emlékirat. A tordai gyűlésről szólva Mindszenti elbeszéli, hogyan bocsájt meg a király Balassának és a szászoknak.⁹¹ Azt írja: „Az gyűlés napjára pedig eljőve Balassa uram”. Ennek a megérkezésnek a következő előzményei voltak: a gyűlés első két hetében sem Majláth, sem Balassa nem jelent meg a király előtt. Ekkor Szapolyai, tanácsadói javaslatára, még egyszer felszólította a vajdákat és három napra menlevelet küldött nekik. Ekkor ment csak Balassa Tordára, ahol Szapolyai megbocsátott neki. A gyűlés után azonban Balassa Diód várába zárkózott, majd annak elfoglalása után Fogarasra menekült, és ott Majláth-tal folytatta az ellenállást.⁹² Szapolyai – erről sem esik szó az emlékiratban! – a tordai gyűlésen büntetést kért a mozgalom résztvevőire. Az országyűlés a résztvevőket felségsértésben el is marasztalta és halálra ítélte.⁹³ Említettük már, hogy a király halála napját Mindszenti VII. 21-ére teszi. E tény megértéséhez tudni kell, hogy Szapolyai halálának pontos idejéről és annak körülményeiről több, ellentmondó híradást olvashatunk. Titokzatosság és bizonytalanság vette körül Szapolyai halálát.⁹⁴ Magukat a tanácsosokat is megzavarta a haláleset, s azt, Verancsics⁹⁵ szerint több napig, Mazza⁹⁶, a király orvosa szerint, két hétig el is titkolták. A fondorkodás hatására Szerémi aztán azt terjesztette, hogy az olasz orvos mérgezte meg a királyt.⁹⁷ A halál napjában már a kortársak sem tudtak megegyezni.⁹⁸ Az igazság az, hogy Szapolyai VII. 18-án már halott volt, mint ezt Fráter György meg is írta Zsigmond lengyel királynak.⁹⁹ Halálát azonban a tanácsosok eltitkolták, hogy a hatalom felett egyezkedhessenek. Míután ez megtörtént, VII. 23-án Petrovics Péter és Fráter György újra írtak Zsigmondnak, – ez amolyan hivatalos gyászjelentés – s ebben a levélben VII. 21-ét tették meg a király halála napjának.¹⁰⁰ Mindszenti tehát a „hivatalos” időponthoz tartja magát. S itt mindjárt leszögezhetjük, hogy művének nincs tanúskodó jellege, mint

⁸⁴ *Mindszenti* 10, 14. l.

⁸⁵ *Veres* 66–69. l. *Szabolcsi* 188. l.

⁸⁶ 1540. III. 7-én kelt az az oklevele, amelyet Budán adott Bornemisza Lászlónak, s amelyben ártíra számára Báthory András cessionját. Ld. *Szabolcsi* 189. l.

⁸⁷ *Horváth–Fráter* 101. l. *Szabolcsi* 189. l.

⁸⁸ *Mindszenti* 13, 14. l. Az idézett kiadásban a gyulai tábor sajtóhiba.

⁸⁹ *Kardos* XXIV. l.

⁹⁰ MOE 151. l. *Majláth*-jelentés 158. l. *Szabolcsi* 189. l.

⁹¹ *Mindszenti* 14–16. l.

⁹² *Majláth*-jelentés 158. l. *Bethlen* 315–323. l.

⁹³ „Damnavit et proscriptis duos wayvodas suos, et meos nepotes suos, bonis confiscatis, que habere potuit = Majláth-jelentés 158. l. „... nemo fuit, qui ipsos vaivodas manifesto crimini laesae majestatis obnoxios esse non judicaverit. Damnati itaque sunt et proscripti quaerunturque ad necem omni diligentia ac studio.” = Verancsics levele Statileohez 1540. VI. 24-én. In *Verancsics* 104. l. – A szászokról más forrás nem ad hírt.

⁹⁴ Részletesen *Szabolcsinál* 268 skk. l.

⁹⁵ „Decessum ejus idem consiliarii per dies de industria suppresserunt, quotidie ter et quater cum medico de more ad illum ventitantes, donec mutuis sese foederibus devincerent...” = Verancsics levele Statileohez 1540. VII. 26-án. In: *Verancsics* 115. l.

⁹⁶ TT 1878 183. l., *Rorario* 109. l.

⁹⁷ *Szerémi* 251–252. l.

⁹⁸ Részletesen *Szabolcsinál* 269 skk. l.

⁹⁹ *Fráter* – regesztá. Bóven idézi a levelet *Szabolcsi* 270. l.

¹⁰⁰ *Petrovics–Fráter* – levél. U. erről *Szabolcsi* 270. l.

Nemeskürty gondolja. Ha jól értesülttségét igyekezne bizonyítani, a király halála napjáról többet írna, hisz ez mindenkit érdekelt, jobban mint az, hogy hol tette meg testamentumát a király. Nem hisszük „hogy a szerző tanúként szerepel valamilyen fontos történelmi vitában”.¹⁰¹ Másért íródott ez az emlékirat. Mi lehetett a szerző célja műve megírásával?

Hogy erre pontosabb választ kapjunk, lássuk most már, mit tartott fontosnak Mindszenthit bemutatni Szapolyai utolsó hónapjainak történetéből. Az eseményeket a király haláláig egyetlen drámai ívvé formálja s ami ezt a szerkezetet gvenné, az kimarad az események leírásából. Ilyen a két elindulás, a huzavona a tordai gyűlésén, a váradi tartózkodás is. A feszes sodrú cselekmény nem tűri meg az ilyen epizódokat. De más, úgy tűnik fontosabb, szempont szerint is válogat Mindszenthit az események között. Szerepel az emlékiratban az, hogy Szapolyai búsul Diód elfoglalásának hírére, mert nem akarta még ilyen súlyosan megbüntetni Balassát. Nem szerepel, hogy Diódot valóban Szapolyai parancsára foglalták el.¹⁰² Az emlékirat elmondja, hogy Szapolyai megbocsát Balassának, de hallgat arról, hogy Szapolyai büntetést kér a Majláth-féle mozgalom résztvevőire. Szapolyai megbocsát a zászoknak (ez bekerült az emlékiratba) – börtönbe zárátja Majláthék követeit (nem került be) Látnivaló ebből, hogy a megbocsátó, kegyelmet adó Szapolyai alakja köré csoportosítja az eseményeket az író, nagy tudatossággal, s nem ír arról amikor Szapolyai büntet. Eme koncepció érdekében hagy el eseményeket, remekül tömörít, biztosan szerkeszt. Szapolyai működésének csúcsa így az emlékiratban a tordai gyűlés lesz, ahol – a tényekkel ellentétben – mindenkinek megbocsát.

A cselekmény sodrát megszakítják Szapolyai bölcs mondásai; afféle szentenciák. Szelídek ezek, csipkelődők inkább, mint gúnyosak. Nézzünk ezekből néhányat! Amikor megkívánja a vörösbort, így szól: lám Kegyelmed! iszszuk már az veres bort is, mert majd kikopunk borból, ha Erdélynek indulunk, az hol Mayláth uram kipusztított várainkból és bizonyonnyal pinczéinkhez is nyúlt, mert szereti ő kegyelme a' jó bort; tudja meg te Kegyelmed: hogy az oláh az míg szegény, addig csak az korcsmában iszik bort, ha van miből, de ha nagy úr lesz, akkor asztalán tartja drága pinczéjét.¹⁰³ „Geszthi uramat” elkapja a ló, az átkelésnél majdnem a Dunába fullad. A király erről azt mondja Losonczy Istvánnak: „Lám te Kegyelmed! Geszthi uramnak igen sok az tüze, azért itatta meg isten ő felsége véle az vizet; vigyázzon te Kegyelmed is, ne hogy az nagy tűz miatt Dunára kellessék te kegyelmedet küldeniünk.”¹⁰⁴ Gyermeke születése után így szól az urakhoz: „No atyámfiai, nagyon megnehezedtünk, de nem is csuda, mert már gyermekünk is nyomott gondot nyakunkra; de te Kegyelmetek segítségével már csak ezt is elhordozzuk.”¹⁰⁵ Tréfálkozni szerető, kedélyes, jó humorú király áll előttünk az emlékiratban, ugyanaz, mint akit Heltai mutat be a „Segesvári disputa”-ban (1570-ben jelent meg). János Zsigmond udvarában volt egy János király tetteinek igazolására törekvő szándék ezt szolgálta egy Szapolyai-adomakör.¹⁰⁶ Az adomakör meglétéről a „Segesvári disputa” mellett éppen Mindszenthit Gábor emlékirata tesz tanúbizonyságot. A közmondásokkal való gyakori élés a korabeli köznemesi stílus sajátja, mondhatni követelménye.¹⁰⁷ Ezért a király eszményítésének egyik legfőbb eszköze annak bemutatása, hogy a király szinte mindent fűszerezni tud egy-egy bölcs aforizmával. Egy ilyen szerkesztésnek kétféle okát lehet feltételezni: 1. Általában köznemeseknek szánta művét. 2. Az író feltételezhetően maga is köznemes volt.

De vajon mi lehet az emlékirat keletkezésének terminus ante quem-je? Halála előtt Szapolyai magához hívja az urakat „ajánlja vala nekik hazáját, feleségét, gyermekét; fő bizodalmat pedig György barát uramban vetvén, reá bizá gyermeke dolgát.”¹⁰⁸ Nem lehet vitás, hogy itt – a váradi békekötéssel ellentétben – fia örökösödésének biztosítását bizta a barátira. Megegyezett ez azzal a politikai vonalvezetéssel, amely a váradi békét nem hirdette ki; melyet házassága óta követett.¹⁰⁹ Arra

¹⁰¹ *Nemeskürty* 278. l.

¹⁰² *Szabolcsi* 191. l.

¹⁰³ *Mindszenthit* 10. l.

¹⁰⁴ *Mindszenthit* 12. l.

¹⁰⁵ *Mindszenthit* 18. l.

¹⁰⁶ *Nemeskürty* 287. l.

¹⁰⁷ *Gerézdi–Janus* 415. l.

¹⁰⁸ *Mindszenthit* 18. l. A jelenetet leírja *Verancsics* 112–115. l.

¹⁰⁹ *Veress* 58. l.

buzdítja az urakat, hogy ne tartsák be a váradi békét, de ezt János Zsigmond udvarában csakis a speyeri szerződés (1570 VIII. 16) megkötése előtt volt szabad leírni! A speyeri szerződés leválasztja Erdélyt Magyarországról, de az emlékiratban még magától értetődő természetességgel kerül egymás mellé Erdély, Buda, Székesfehérvár mint egy összeartozó ország részei. Az egységes Magyarország ilyen rajzának csakis a speyeri szerződés előtt volt értelme az udvarban.¹¹⁰ Az emlékirat célja olyan Szapolyai-kép kialakítása volt, amely a János Zsigmond király udvarában meglevő Szapolyai-kultusz táplálására alkalmas lehetett. Az emlékirat rendeltetése pedig az lehetett, hiszen nem akart napról-napra haladó krónikása lenni az eseményeknek, hogy adott, élő problémák megoldásában segítséget nyújtson. Hogyan? Úgy, hogy – mint egy királytűkör – megmutatja az ideális megoldást, ahogyan Szapolyai János cselekedett. János Zsigmond korában is él egy Majláth,¹¹¹ egy Balassa,¹¹² akik elpártolnak a királytól, a szászok mindig ellenségesen állnak vele szemben¹¹³; a Mindszenti Gábor emlékiratában leírt veszélyek – mutatis mutandis – János Zsigmondot is fenyegették, aktuálisak voltak. S a felkínált orvosszer, a megbocsátás – ahogyan azt Szapolyai János cselekedte – több esetben is követendő példának bizonyult János Zsigmond előtt.¹¹⁴ A váradi békéről szóló rész, ha a speyeri szerződés megkötése után keletkezik az emlékirat, az előbbieket (atyja példájának követése) értelmében már nem időszerű. Az emlékirat ezek szerint Fráter György halála (1551) után (mint ezt Nemeskürty is állítja¹¹⁵) és a speyeri szerződés megkötése (1570) előtt keletkezett, valószínűleg 1556 körül. V. Károlyról ellenszenvvel ír Mindszenti¹¹⁶, ezt csakis annak lemondása után tehetette. A György barátról mondott vélemény a barát meggyilkolását követő pápai vizsgálat idejének hangulatára utal. Ez a vizsgálat 1552–1555-ben zajlott.¹¹⁷ Az erdélyi rendek (V. Károly lemondása után) az 1556 nov. 22-én kezdődött országgyűlésen mondják ki a szabad választás jogát, szemben a Habsburg örökösödési joggal.¹¹⁸ Az országát a rendek belegegyezésének megszerzése nélkül fiára hagyó Szapolyai alakja az emlékiratban csak az 1556 novemberi országgyűlés előtt lehetett időszerű. Ebben az időben János Zsigmond udvara még nem mond le az egységes Magyarország visszaállításáról. Ezt a reményt visszahangozza az emlékirat Magyarország 3 különböző helyének (Erdély, Buda, Székesfehérvár) egy osztatlan ország részeként történő ábrázolásával.¹¹⁹ Magyarország egységét hivatott kifejezni János Zsigmond címe is: Magyarország választott királya...¹²⁰ Ezt a címet egészen a speyeri szerződés

¹¹⁰ *Mindszenti* 18. l.

¹¹¹ Majláth István, fia, Majláth Gábor gyűlöli János Zsigmondot, mert apja Szapolyai János miatt volt fogságban. (Majláth Gábor „in Transylvanum (= János Zsigmond) certissimi odii tam paterno, quam privato homine, prout notum est; manifestissima sunt indicia” = Forgách-emlékirat 196. l. Merényletet tervez János Zsigmond ellen s amikor az nem sikerül, elmenekül. 1562-ben pártol vissza János Zsigmondhoz. Ld. *Szentmártoni* 145. l., *Forgách* 270–271. l.

¹¹² Balassa Menyhért, Balassa Ferenc fia (nem Balassa Imre ágából származik), ld. *Nagy* I. k. 122–124. l. Nyíltan 1562-ben áll át Ferdinándhoz, Ld. *Szentmártoni* 127. l.

¹¹³ *Szentmártoni* 126. l.

¹¹⁴ Nem állítom, hogy János Zsigmond kegyes, megbocsátó uralkodó volt. Atyja sem volt az. De nem hagyható figyelmen kívül az, hogy az emlékirat megbocsátó gesztusaira mintegy rímelnék János Zsigmond bizonyos – látványosnak szánt – intézkedései. Pl. az 1561-es tordai országgyűlésen bűnbocsánatot ad mindazoknak, akik előzőleg elpártoltak, de most visszatérnek hűségére. Ld. EOE II. k. 138–140. l. – Az 1565-ös kolozsvári országgyűlésen ugyanígy rendelkezik. Ld. EOE II. k. 289–291. l.

¹¹⁵ *Nemeskürty* 288. l.

¹¹⁶ *Mindszenti* 12–13. l. V. Károly 1555. X. 25-én mondott le Németalföld kormányzásáról. Ekkor mondott beszédében jelezte, hogy összes országáról le szándékozik mondani. Spanyol országairól 1556. I. 16-án mondott le, Ferdinándhoz 1556. VIII. 3-án küldte el lemondó küldöttségét. Ld. *Gunst* 299–301. l.

¹¹⁷ *Szalay* 299. l. *Sinkovics* 22. l. *tankönyv*.

¹¹⁸ *Sinkovics-jegyzet* 41. l. Sinkovics professzor úr ezt az állítását szóbeli konzultáció alkalmával is megerősítette.

¹¹⁹ *Mindszenti* 18. l.

¹²⁰ „Nos Johannes secundus dei gratia Electus Rex Hungariae” 1568 X. 7-én adott oklevele. Ld. *Wenzel* 434. l.

megkötéséig használja.¹²¹ Végül az 1556 előtti évek mint keletkezési időpont helyessége mellett szól az is, hogy az emlékiratban Izabella királynőnek nincsen nagy szerepe. Márpedig alig hihető, hogy Izabella 1556–1559 közötti kegyetlenségekkel teli uralkodása¹²² ne hagyott volna valamilyen nyomot az emlékirat szövegében. Mindezek alapján valószínűnek tartjuk, hogy az emlékirat 1556 körül (kevéssel előtte) keletkezett.

Mindszenthí Gábor személyéről az emlékiratból nem sokat tudunk meg, ezért minden történetíró más-más udvari tisztet szán neki. Veress¹²³ szerint öreg szolgál, Kemény Katalin megismétli ezt.¹²⁴ Benkő¹²⁵ a király udvari emberének mondja. Szabolcsi¹²⁶ szerint a királyi udvar papja, Szentmártoni¹²⁷ hűséges komornyiknak teszi meg. Horváth János¹²⁸ úgy véli, „egyszeri tanultságú, igénytelenebb . . . embere lehetett János királynak”, Eckhardt¹²⁹ úgy érzi, „nem csekély műveltségű és kitűnő tollú ember” volt. Az emlékiratból a következő derül ki: gyakran a király mellett tartózkodott, de nem mint egyszerű szolgál: több annál. Erre utal az az epizód, amely leírja Lekró francia követ érkezését „kivel ő felsége későn estvig titkon tractál vala”¹³⁰, majd leírja a beszélgetés tartalmát is. Ezt csak a királytól tudhatta meg Mindszenthí, de Szapolyai egy közönséges szolgát aligha méltatott volna ekkora bizalomra. (Szapolyai szolgáit névszerint is ismerjük:¹³¹ Mindszenthí Gábor nincs köztük). Nem tartozott a főurak közé, ő is megkülönböztette magát tőlük (elküldöttek munket az urak – írja¹³²). Nem túl magas állású, de bizalmi ember, az udvarhoz szoros szálak fűzik. Nemes volt-e? Nem feltétlenül. Nemesi-patriarkális szemléletűnek tartja őt Nemeskürty¹³³, s ezt a következő idézettel bizonyítja: „ilyen volt ez előtt a pór nép: oda hajlik, az merre a szél fúv . . .”¹³⁴ „A pór nép tehát nem magyar; egyszerűen csak pór nép a számára, nem a nemzet tagja”, vonja le a következtetést Nemeskürty. Valójában az idézett mondatot akkor mondja a király, amikor híre jön, hogy a szászok kegyelmet akarnak kérni. „Ilyen volt ez előtt is ez az pór nép . . .” – hangzik a helyes idézet, s az idézett szöveg legfeljebb Mindszenthí Gábor szászellenes érzelmeire enged következtetni. A néptömegek az emlékiratban épp ellenkezőleg, mint Szapolyai uralmának támogatói jelennek meg, őszintén szeretik a királyt. A nép így kiabál: adja isten, hogy legyen magyar hazánknak magyar királyfia ne szoruljunk más nemzetre, és ne haljon ki magyar vér!¹³⁵ Így ír: „szeretik vala nagyok, kicsinyek mind az királyt”¹³⁶, a sok nép „körül véve ő felségét, hogy jámbor királyát elutazása előtt még megláthassa”¹³⁷, a nép „szinte Szeged feléig”¹³⁸ kíséri a királyt, amikor Erdélybe indul, fia

¹²¹ A speyeri szerződésben megállapított címe: „Fenséges János fejedelem úr . . . Isten kegyelméből Erdély és a magyarországi Részek fejedeleme” ld. *Sinkovics-szöveggyűjtemény* 162. l.

¹²² Pl. Bebek Ferenc, Kendy Antal, Kendy Ferenc meggyilkoltatása 1558. IX. 1-én. Ld. *Szentmártoni* 99. l. – Izabella 1559. IX. 15-én hunyt el. Ld. *Veress* 483. l.

¹²³ *Veress* 78. l.

¹²⁴ *Kemény* 192. l.

¹²⁵ *Eckhardt* 74. l.

¹²⁶ *Szabolcsi* 270. l.

¹²⁷ *Szentmártoni* 19. l.

¹²⁸ *Horváth* 116. l.

¹²⁹ *Eckhardt* 74. l.

¹³⁰ *Mindszenthí* 12–13. l. – Lacroix (Lekró) nem járt Magyarországon, 1547-ben állt diplomáciai szolgálatban, a francia király németországi követeként. Ld. *Ribier* I. k. 607–609, 619–620, 624–626, 631–632. l. Neve memóriazavar következtében kerülhetett az emlékirat szövegébe, legvalószínűbben Kmita (ld. *Veress* 66. l.), vagy Rorario (ld. *Rorario*-november) vagy Winzerer (ld. *Veress* 63. l.) helyett, akik a leírt időben a királyi udvarban tartózkodtak.

¹³¹ Kassai János, előtte Boza Bence. Ld. *Szerémi* 252. l.

¹³² *Mindszenthí* 16. l.

¹³³ *Nemeskürty* 280. l.

¹³⁴ Uo.

¹³⁵ Uo.

¹³⁶ *Mindszenthí* 8. l.

¹³⁷ Uo.

¹³⁸ *Mindszenthí* 12. l.

¹³⁹ *Mindszenthí* 14. l.

születésekor „vala is az nap nagy öröm városban, táborban, mert szeretik vala az népek az jámbor királyt”¹⁴⁰. Az udvari csoportok közül a Fráter Györggyel szembe fordulókkal rokonszenvezett, ezt mutatja az az elítélő jellemzés (ez a meggyilkolását követő pápai vizsgálat alatti közhangulatra utal), melyet, igaz, más szájába adva a barátról készít. Nyíltan azonban nem támadja meg sem őt, sem más a főurak közül, pedig erre kiváló lehetősége lett volna a király halálának tárgyalásakor. Mindszenth Gábor¹⁴¹ azonban nem leplezi le a főurak machinációit, mondhatni hallgatásával azonosul velük.

Kiforrott íróra valló tudatossággal szerkeszti meg az emlékiratot,¹⁴² drámai mozgalmassággal mutatja be a közlendő eseményeket. Nem olyan élettelen és egyhangú, mint a kortárs Gálffy János,¹⁴³ nem unalmas és dagályos, mint az állítólagos Bánffy Gergely.¹⁴⁴ Ez a drámai mozgalmasság messze kortársai fölé emeli. János király halálát nem száraz tényként állítja elénk, hanem mint a részletesen megrajzolt előzmények szomorú következményét. A kor babonáit ügyesen, írói tudatossággal használja fel arra, hogy a főesemények fátumszerűségét a misztikus kíséző jelenségekkel emelje ki. Különösen költői a kialvó gyertyák raja az emlékirat elején, amikor a király először rosszul lesz¹⁴⁵. A király halála előtt pedig a meggyulladás nem akaró gyertyák említésével¹⁴⁶ zárja megkapóan szép keretbe az emlékiratot. Gyakran élénkíti idézetekkel előadását, a nép hangja mellett mindig a királyt szólaltatja meg. Nem bőbeszédű és nem cikornyás. A király szavaihoz ritkán fűz magyarázatot. Amikor Szapolyai megbocsát Balassának, gyönyörű, fejedelemhez illő szavakkal, csak ennyit jegyez meg: „Igy bocsátá el az jámbor király megtért szolgáját.”¹⁴⁷ Nem lesz érzélgős Szapolyai halála után sem. Igen hatásos a mű befejezése, amelyben az olvasót előbb megindítja a halál leírásával, majd hirtelen fordulattal rátér a való élet prózaiságára. „Mű pedig még az nap az urak rendeléséből – jámbor szegény urunk többszöri ígéreti szerént – az levelekkel Budára indultunk, ez szomorú gyász hír megvitelére”¹⁴⁸ – írja. Fejlettebb írói készséget árulnak el jellemzései is, mint amilyennel a kortársak írnak. A nem szeretett György barátot például nem úgy jellemzi, hogy maga ír róla rosszat, hanem azt írja meg, mi a barátról a mások véleménye.¹⁴⁹ Losonczi Istvánt pedig a már előbb idézett tréfás Szapolyai-szentencia jellemzi. Az emlékirat azt is elárulja tehát, hogy aki írta, az a kor egyik legkiválóbb írója volt, aki emlékirat-irodalmunk századokig felül nem múlt remekét alkotta meg.

JELZETEK ÉS RÖVIDÍTÉSEK

Acsády	<i>Acsády Ignác</i> : Verancsics Antal és Szerémi György = Irodalomtörténeti Közlemények, 1894, 1–59. l.
Bartal	<i>Bartal Antal</i> : A magyarországi latinság szótára. Bp. 1901 XXX. 722 l.
Bartoniek	<i>Bartoniek Emma</i> : Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből. Bp. 1975. 586 l.
Bánffy	<i>Bánffy Gergely</i> (?): II. János Magyarország választott királyának II. Szulejmán török császárhoz menetele rendje és módja. 1565–1566. – Erdélyország történeti tára I. k. Kolozsvár, 1837. 23–49. l.
Benkő	<i>Benkő József</i> tudósítása az Erdély históriája íróinak magyar nyelven található kézírásairól. Közli Bruz Lajos. = Új Magyar Múzeum, 1853. 5. sz. 217–238. l.

¹⁴⁰ *Mindszenth* 18. l.

¹⁴¹ *Mindszenth* 13. l.

¹⁴² Az emlékirat irodalmi értékeinek bemutatását Kemény Katalin eredményeinek felhasználásával végeztem el.

¹⁴³ *Gálffy*.

¹⁴⁴ *Bánffy*.

¹⁴⁵ *Mindszenth* 8. l.

¹⁴⁶ *Mindszenth* 18. l.

¹⁴⁷ *Mindszenth* 17. l.

¹⁴⁸ *Mindszenth* 19. l.

¹⁴⁹ *Mindszenth* 13. l.

- Bethlen *Bethlen Farkas*: Historia de rebus Transylvanicis. Editio secunda. Tom. 1–6. Tomum 5–6. recogn. Josephus Benkő. Cibinii 1782–1793. Typ. Hochmeister.
- Bodnár *Bodnár Zsigmond*: Történeti emlék- és naplóiőrök a XVI. századból. 1–22. l. = A budapesti VI. ker. áll. főreáliskolának értesítője. 1877–78. 88. l.
- Borsos *Borsos Tamás* első és második portai követségének naplója. 63–85. l. = *Borsos Tamás*: Vásárhelytől a Fényes Portáig. Bukarest. 1972. 488. l.
- E *Szabó T. Attila*: Erdélyi magyar szótörténeti tár. 1. k. A–C. Bukarest. 1976. 12. 25 l.
- Eckhardt *Eckhardt Sándor*: Hol van Mindszenti Gábor naplója? = Egyetemes Philológiai Közlemények, 1943. 74–75. l.
- EOE Erdélyi Országgyűlési Emlékek. 1540–1699. Szerk. Szilágyi Sándor. 1–XXI. k. Bp. 1875–1898. 1. k. 1540–1556. XVI. 596. l.
- Forgách *Forgách, Franciscus* . . . Rerum Hungaricarum sui temporis commentarii libris XXII. Posonii et Cassoviae, 1788. (102) 702 (14) l. lt.
- Forgách-emlékirat . . . Közli *Kemény József*: Diplomatikai kutatások. 195–198. l. = Új Magyar Múzeum, 1854. 194–214. l.
- Fráter-regeszta Fráter György levele Zsigmond lengyel királyhoz. VII. 18. Regeszta. 74. l. = *Óváry Lipót*: A Magyar Tud. Akadémia Történelmi Bizottságának oklevél-másolatai. 2. k. Bp. 1894. 292 l.
- G *Gombocz Zoltán–Melich János*: Magyar etymologiai szótár. Bp. 1914–1944. 1–17. füzet, A–Geburnus. 1599. 1159 l.
- Gálfi Gálfi János önéletirata = Erdélyország történetei tára I. k. Kolozsvár. 1837. 69–81. l.
- Geréb A hazai osztályharcok irodalma 1525–1660. Összeáll. bev. jegyz. ell. Geréb László. Bp. 1955. 392 l.
- Gerézdi *Gerézdi Rabán*: A magyar világi líra kezdetei. Bp. 1962. 327 l.
- Gerézdi–Janus *Gerézdi Rabán*: Janus Pannoniustól Balassi Bálintig. Tanulmányok. Bp. 1968. 534. l.
- Gunst *Gunst Péter*: V. Károly. Bp. 1976. 322 l.
- H *Horváth Cyrill*: Középkori magyar verseink. Bp. 1921. 531 l. Szójegyzék: 517–528. l.
- Homonnai-Drugeth Homonnai Drugeth Bálint naplója. Közli Naményi István. = Tudománytár 1839. V. Értekezések. 172–182, 252–261, 315–324, 363–375. l.
- Horváth *Horváth János*: A reformáció jegyében. Bp. 1957. 537 l.
- Horváth–Fráter *Horváth Mihály*: Utyeszenich Fráter György élete. Pest, 1872. 385 l.
- Kardos *Kardos Tibor*: Bevezetés a „Tündérország” c. kötethez. XIX–XXXIV. l. = Erdély öröksége. Bp. 1941. 164. l.
- Kemény *Kemény Katalin*: Erdélyi emlékirók = Erdélyi Múzeum, 1932. 180–204, 242–271. l. Mindszenthiről 192–193. l.
- Kemény–Kovács *Kemény József–Nagy Ajtai Kovács István*: Históriai bevezetés = Erdélyország történetei tára I. k. Kolozsvár. 1837. 3–6. l.
- Kovács *Nagy Ajtai Kovács István*: Bírálói észrevételek = Nemzeti Társalkodó. 1834. 2. félév. 17–27, 33–40, 49–61. l.
- Kubinyi *Kubinyi András*: Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig). 9–240. l. = Budapest története II. Bp. 1973. 467 l.
- Lázár *Lázár Miklós*: Erdély főispánjai. = Századok, 1887–1889. A Mindszenthiekről: 1888: 627–628. l. 732–733. l.
- M A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerk. Benkő Loránd. Bp. 1967–1976. 1–3. k.
- Majláth-jelentés Majláth Istvánnak és a magyar helytartótanácsnak Ferdinánd királyhoz intézett jelentése. = MOE 156–161. l.

- Martonfalvay Martonfalvay Imre napló-töredéke 1555. évből. 177–184. l. = Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVII. századokból. Közli Szabó Károly–Szopori Nagy Imre. Bp. 1881. 313 l.
- Mindszenthi Mindszenthi Gábor naplója. = Erdélyország történeti tára. I. k. Kolozsvár, 1837. 7–19 l.
- MOE Magyar Országgyűlési Emlékek. II. k. 1537–1545. szerk. Fraknói Vilmos. Bp. 1875. 688 l.
- Nagy Nagy István: Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal. I–XII k. Pest, 1800.
- Nemeskürty Nemeskürty István: A magyar széppróza születése. Bp. 1963. 306 l.
- Petrovics–Fráter-levél Petrovics Péter és Fráter György levele Zsigmond lengyel királyhoz = *Bethlen*: i. m. I. k. 326–330 l.
- Pintér Pintér Jenő: Magyar irodalomtörténet. II. k.: A magyar irodalom a XVI. században.
- Pataki Pataki István naplója. TT 1887. 146–149 l.
- Pray Pray György: *Historia Regum Hungariae* I–III. k. Buda, 1801.
- Rorario Rorario Jeromos, Farnese bíbornokhoz. 1540. VIII. 30. = *Óváry Lipót*: III. Pál pápa és Farnese Sándor bíbornok Magyarországra vonatkozó diplomáciai levelezése (1539–1549). Bp. 1879. 214 l.
- Rorario, november i. m. 87–90. l.
- S *Szarvas Gábor–Simonyi Zsigmond*: Magyar nyelvtörténeti szótár I–III. k. Bp. 1890–1893. XXXIII. l. 1654 hasáb, 1630 h. 1317 h.
- Sebestyén Sebestyén Béla: A magyar királyok tartózkodási helyei. Bp. 1926. 109 l.
- Sinkovics-jegyzet Sinkovics István: Az ország három részre szakadása (1526–1571). 5–163. l. = Magyarország története II. 1526–1790. Egyetemi tankönyv. Bp. 1972. 661 l.
- Sinkovics-szöveggyűjtemény János Zsigmond megerősítő oklevele a speyeri megegyezés elfogadásáról I. k. 160–168. l. = Magyar történeti szöveggyűjtemény 1526–1790. szerk. Sinkovics István. I–II. k. Bp. 1968. 1099 l.
- Sörös Sörös Pongrác: Verancsics Antal élete. Esztergom, 1898. 110 l.
- Szabolcsi Szabolcsi József: A rendek mozgalma és a vajdák pártütése Erdélyben (1539–1941). Kézirat az Egyetemi Könyvtár kézirattárában. Jelzete: Kd. 3056. I–II. k. 596 l.
- Szalay Szalay László: Magyarország története. IV. 1526–1645. Pest, 1864. 647 l.
- Szentmártoni Szentmártoni Kálmán: János Zsigmond. Székelykeresztúr; 1934. 357 l.
- Szentpétery Szentpétery Imre: Oklevéltani naptár. Bp. 1912. 135 l.
- Szerémi Szerémi György: Magyarország romlásáról. Erdélyi László fordítását átd. Juhász László. Bev. jegyz. ell. Székely György. Bp. 1961. 318 l.
- Szilágyi Szilágyi Sándor: Erdély irodalomtörténete, különös tekintettel történeti irodalmára. = Budapesti Szemle. 1858–1859. A témához: 140–159. l.
- Toldy Toldy Ferenc: Benkő József rövid emlékezete. = Új Magyar Múzeum, 1853. 5. sz. 239–245 l.
- Trócsányi Trócsányi Zsolt: Az erdélyi fejedelemség korának országgyűlései. Bp. 1976. 217 l.
- TT Történelmi Tár
- Varjas Varjas Béla: A humanista emlékirat. 279–287. l. = A magyar irodalom története. I. k. szerk. Klaniczay Tibor. Bp. 1964.
- Verancsics Verancsics Antal összes munkái. Közli Szalay László. VI. k. Vegyes levelek 1538–1549. Pest, 1860. 368 l.
- Veress Veress Endre: Izabella királyné. Bp. 1901. 516 l.
- Z Szamota István–Zolnai Gyula: Magyar oklevél-szótár. Bp. 1902–1906. XXI l. 1210 hasáb.
- Wenzel Wenzel Gusztáv: Magyarország bányászatának kritikai története. Bp. 1880. 456 l.